

KUTSE-EETIKA

Aive Pevkur

Sissejuhatus

Kutse- ehk professionieetika on praktilise eetika haru, mis tegeleb inimese käitumist mõjutavate ja suunavate printsiipidega kutsealases tegevuses. Kutse-eetika uurib spetsiifiliste, professionaalsest rollist sõltuvate moraalireeglite süstematiseerimise, formaliseerimise ja rakendamise küsimusi ning analüüsib, kuidas peaksid inimesed professionaali rollis käituma. Kutsetegevuse väärtusi ja sobivat käitumist mõjutavad ühiskonna muutuvad ootused ja seetõttu vajavad kutse-eetika põhimõtted pidevat kriitilist mõtestamist.

Professiooni või kutset¹ määratletakse tavapäraselt kui endi tegevust reguleerivad ekspertide kogukonda, kes eetikanorme järgides teenib moraalselt kiiduväärset ideaali – nt nagu tervis, haridus, õiglus, turvalisus või mõni muu ühiskondlik hüve.

Eetika tegeleb küsimusega, mis on hea või halb ning milline käitumine on universaalselt õigustatav. Erinevad eetikateooriad pakuvad raamistikku teo heakskiitmiseks või hukkamõistuks. Kutsealade praktiseerimine tekitab mõnikord olukordi, kus eetikateooriate või ühiskonna poolt heakskiidetud moraalinormide järgi toimimine põhjustab kasu asemel kahju. Seepärast on põhjendatud kutsealadele oma eetikanormide loomine, mis seab eesmärgiks hea tegemise kutsetegevuse eripära arvestades. Kutsetegevuse eetiliste normide üldistatud analüüsiga tegeleb **professiooni- või kutse-eetika**.

Kutsemoraal on hüve teeniv praktiseerimine kutsetegevuses. Kutsemoraali puhul eristatakse hea käsitlemist ja selle järgi tegutsemist indiviidi tasandil – ehk tavamoraali –, ja hea käsitlemist ühiskondlikul, kollektiivsel tasandil ehk ühiskondlikku moraali.

Kutse-eetika peatükis käsitletakse moraali ja eetika probleeme kutsealases tegevuses ning osutatakse kutse-eetika erisustele. Kutse-eetika üle arutlemine on mõttekas siis, kui on piiritletud, kelle või mille üle arutletakse. Seepärast pühendatakse peatükis palju tähelepanu professioniga seotud küsimustele. Lähemalt vaadeldakse kutse mõistet ja kutsete kujunemise ajalugu ning eetika rolli professionaalses tegevuses. Käsitleme olukordi, kus kutse-eetika kirjutab ette tavamoraalist erineva käitumise. Kutse-eetika probleemistiku avamiseks küsime: milline on kutsete ja kutse-eetika roll ühiskonnas? Millistel juhtudel on vajalik kutse-eetika süvendatud käsitlemine? Mis on ja kuidas suhestuvad isiklik moraal ja kutsemoraal? Kuidas mõjutavad väärtused kutse-eetikat?

¹ Siin ja edaspidi kasutan sõna „kutse“ samatähenduslikult sõnadega „kutseala“ ja „professioon“. Sünonüümid on ka „kutse-eetika“ ja „professionieetika“.

Kutse-eetika kui praktilise eetika valdkond

Professiooni- või kutse-eetika ei ole tavapäraselt olnud praktilise eetika õpikute teema. Kui vaadata nüüd juba klassikaks saanud ja viienda väljaandeni jõudnud Hugh LaFollette'i (2020) toimetatud praktilise eetika kogumikku, siis leiab seal palju teisi siinses raamatus käsitletavaid teemasid, kuid mitte kutse-eetika peatükki. Kui praktikutel on olnud huvi kutsealade eetika vastu sadakond aastat ja arstide puhul saame tänu Hippokratese vande² rääkida aastatuhandetest, siis filosoofide ja eetikute suurem huvi kutse-eetika vastu on tekkinud alles viimastel aastakümnetel³.

Kutse-eetika käsitlemiseks praktilise eetika valdkonnana on nii praktilised kui teoreetilised põhjused.

Alustame praktilisest põhjusest. Esiteks, aeg-ajalt kerkivad ühiskonnas probleemid, mis vajavad konflikti osapoolte sobiva käitumise analüüsi. Milline käitumine on kutsealal, näiteks õpetajate, arstide, poliitikute, advokaatide või kinnisvaramaaklerite puhul aktsepteeritav? Kas õpetaja võib ülemeelikult õpilast sakutada? Kas treeneri kutsetunnistusega inimene võib lapsi trennida? Kas kohtunik võib kohtusaalis väljendada isiklikke seisukohti lapsendamissooviga geipaarile? Kas arst võib osaleda ministeeriumi ekspertkomisjoni töös? Nendele küsimustele vastamine vajab teadmisi kutsealade eetikast ning kriitilise mõtlemise rakendamist, et hinnata vastuste sobivust üldisemas eetika kontekstis.

Toon probleemi illustreerimiseks kaks tsitaati, mis pärinevad peatüki kirjutamise ajal toimunud avalikust debatist.

„Kui vaadata puhtalt seda faktoloogiat, mida on kirjeldanud [ajaleht], siis oleks küllaltki raske praegu väita, et esineb huvide konflikt, kui võrd ikkagi huvide konflikt on konkreetse asja põhine, mitte selle põhine, keda on kunagi advokaadibüroo esindanud,“ selgitas [advokaat]. Lisaks ei saa tema sõnul samastada advokaate klientidega. (ERR, 28.07.2020)

Kerkib oluline probleem: kui usutav sa siis oled, advokaadihärra? Advokaatide tsunftil on muidugi teine arusaam. Juhtum juhtumi kaupa. Ühes juhtumis sinu poolt, teises juhtumis vabalt ka sinu vastu. Aga tavamoraal seda ei lubaks. Klient ootab isiklikku lojaalsust. Nii et tuleb olla tähelepanelik. Advokatuur kaitseb siin oma leiba. (Eesti Ekspress, 05.08.2020)

² Hippokratese vanne on arstide eetikavanne, mis sõnastab arstieetika põhiprintsiibid. Arvatakse, et vanne on kirja pandud u 5.–3. saj. e.Kr.

³ 1991. aastal loodi Ameerika Ühendriikides praktilise ja professionieetika ühing (The Association for Practical and Professional Ethics (APPE)), mis ühendab valdkonnas tegutsevaid filosoofe, eetikuid ja praktikuid.

Tegemist on kahe vastandliku vaatega samale olukorrale, kus esimene tsitaat väljendab advokaadi vaadet, teine ettevõtja vaadet. Advokaat väidab, et kui advokaat esindab klienti, ei saa kliendi seisukohti samastada teda esindava advokaadi isiklike seisukohtadega. Kui advokaadil on eri aegadel kliendid, kellel on mingites küsimustes vastandlikud või konfliktised vaated, siis on kutse-eesiline küsimus, kas advokaadil tohib selliseid kliente olla. Advokaat väidab, et advokaadi eetika järgi ei ole selline olukord ebaeetiline või huvikonfliktne. Ettevõtja meelest läheb selline hoiak vastuollu tavainimese arusaamaga lojaalsusest ja seetõttu on pigem ebaeetiline. Et mõista, milles on probleem ja kummal poolel on õigus, tuleb vaadata kutsealade rolli ühiskonnas ning kutsetele rakenduvaid eetilisi nõudeid laiemalt kui vaid ühe kutseala piires.

Teiseks, inimesed vajavad erinevate hüvede või teenuste saamiseks vastavate teadmiste ja oskustega spetsialistide abi ja teenuse eesmärk peaks olema teha head. Hüvesid loovates ja teenuseid pakkuvates valdkondades praktiseerivad inimesed teevad palju head, kuid nad saavad teha ka kurja. Kui arst diagnoosib haiguse valesti ja kirjutab patsiendile sobimatu ravimi, võivad tagajärjed olla letaalsed. Küsimus on, kuidas määratleda õige ja vale professionaalses tegevuses.

Kolmandaks, ühiskondades, kus enamik tarbitavatest teenustest või hüvedest saadakse eksperdi käest või tema vahendusel, on kahju mittesaamiseks ja teenuse usaldamiseks vajalik, et teenusepakkuja ekspertsus, tema teadmised ja oskused ning praktiseerimise põhimõtted oleksid määratletud, hinnatud ja tunnustatud. Enamik lääneriike on selleks loonud kutsealase sobivuse hindamise ja tunnustamise süsteemid⁴, kus lisaks teadmistele ja oskustele on kutsetunnustamise süsteemi lahutamatuks osaks kutse-eesitika nõuded, professionieetilised reeglid ja normid, mis ütlevad, milline käitumine on professionaalses tegevuses hea ja lubatud ning milline taunitud. Kutse-eesitiliste normide tundmine on osa professionaalsusest ja ilma kutse-eesitika norme rakendamata ei saa kutsealal praktiseerida. Näiteks on Eestis advokaadieksamit üheks osaks advokaadi kutse-eesitika⁵ alaste teadmiste hindamine. Eetiliste normide kehtestamise eesmärk on kahjutegemise vältimine⁶. Professionaalse tegevuse eetiliste normide alused vajavad filosoofilist analüüsi.

4 Eestis tegeleb kutsestandardite, kutsete ja nende tasemetega, kutsetunnistuste ja kutse andmise korraga sihtasutuse Kutsekoda all tegutsev kutseregister, vt <https://www.kutseregister.ee>. Kutseregistrisse on koondatud informatsioon laiemal hulgal tegevusalade kohta, kui seda on klassikalised kutsealad ehk professionid.

5 Kuidas advokaadi kutse-eksami eetika osa hinnatakse, saab lähemalt lugeda Eesti advokatuuri kodulehelt, vt <https://advokatuur.ee/est/kuidas-saada-advokaadiks/advokaadieksamit>

6 Inglise keeles kasutatakse kahju või kurja tegeva professionaalse tegevuse tähistamiseks sõna „malpractice“. Eesti keeles võiks vasteks olla väärpraktika või kahjutegev praktika. Seejuures ei ole oluline, kas kahju sündis teadmatusel, kogematusel või ebaeetilistest hoiakutest nagu hoolimatus või hooletus.

Neljandaks, ühiskondlike muutuste taustal vajab professiooneetika filosoofide ja sotsiaalteadlaste poolt ümbermõtestamist. Pärast Max Weberi ja Émile Durkheimi professiooni ja väärtuste teemalisi arutlusi 20. sajandi alguses ei toimunud kutse-eetika probleemide teoreetilises käsitlemises aastakümneid märkimisväärseid arenguid. Kutse- ehk professiooneetikat peeti filosoofia uurimisobjektina teisejärguliseks, taandades selle pigem praktiseeritava valdkonna siseküsimuseks kui filosoofiliseks probleemiks. Eelmise sajandi 80ndatel ja 90ndatel ilmus kutse-eetika filosoofiast üksikuid käsitlusi, kuid 21. sajandi algus on toonud valdkonnas kaasa märgatava elavnemise⁷. Professiooneetika roll ja selle vajalikkus muutunud maailmas vajavad filosoofilist mõtestamist.

Viienda põhjusena saab välja tuua vajaduse läbi mõelda kutse-eetika nõuete õpetamine ülikoolides. Kõrgkoolid valmistavad ette professionaale ning tänapäeval on raske leida tegevusala, millel ei oleks eetikakoodeksit või põhiväärtusi. Õpitagu humanitaar- või reaalteadusi, valitagu teadlase või praktiku karjäär – kutse-eetika alased teadmised peaksid olema osa akadeemilisest ettevalmistusest. Eesti kõrgkoolides on ette nähtud kutse-eetika kursused või loengud tulevastele arstidele, inseneridele, juristidele, personalijuhtidele, õpetajatele, teadlastele. Individuaalsete väärtuste ja kutse-eetika nõuete kaalumise vajab ettevalmistust nii filosoofiliste eetikateooriate kui kutse-eetika põhitõdede tundmises.

Kutse ja selle roll ühiskonnas

Enne kutse-eetika käsitlemise juurde asumist tuleks selgitada kutse ehk professiooni mõistet. Inimene, kes tahab maja ehitada, vajab projekteerimisel ja planeerimisel arhitekti ja ehitusinseneri abi. Hammaste raviga ei saa hakkama isegi arstiharidusega inimesed – vaja on stomatoloogi erialateadmisi materjalidest, tehnoloogiatest, anatoomiast. Sama probleem tekib, kui kaks inimest tahavad teha tehinguid, näiteks üks tahab teisele korterit müüa. Ka siin on vaja vahemeest – notarit, kes vormistab tehingu nii, et kõik osapooled sellest ühtmoodi aru saavad ja kõigi õigused on kaitstud. Kui aga tegemist on keerukama ülesandega, näiteks tahab üks inimene teisele müüa ettevõtet, oleks hea, kui mõlemad pooled kasutavad veel ühe professionaali – advokaadi – abi. Veel kolmkümmend aastat tagasi ei osanud keegi puudust tunda vaimse tervise, kasutajakogemuse, bioinseneria, geenitehnoloogia, andmekaitse, küberturbe

⁷ Viimastel aastatel on kutse-eetikast ilmunud mitmeid filosoofide uurimusi (Robison, 2021; Kelly, 2018; Meyers, 2018; Pritchard, 2006). Lisaks on ilmunud filosoofiliselt laetud, kuid peamiselt ühte valdkonda fookuses hoidvaid käsitlusi, näiteks insenerieetikast (Harris *et al*, 2018) ja sotsiaaltöö eetikast (Strom-Gottfried, 2015).

või mehhatroonikaspetsialistist. Täna on kõik need tegevusalad igapäevased, neid õpetatakse ülikoolides ja vajatakse organisatsioonides. Uued valdkonnad on tekkinud ühiskonna, teaduse ja tehnoloogia arengu tõttu ning valdkondades tegutsevad professionaalid pakuvad uusi teenuseid ja hüvesid. Tegevusalasid, mis oma keerukuses nõuavad mingis valdkonnas sügavamaid teadmisi, oskusi ja spetsiifilist ettevalmistust ning praktiseerimisele seatakse eetilised raamid, nimetatakse kutsealadeks või professionideks.

Tavakõnes kasutatakse professionaalsuse sõna laialdaselt ja mitmes eri tähenduses. Professionieetilist analüüsi saab rakendada vaid piiratud juhtudel. Tähendusväljade mitmekesisuse illustreerimiseks kasutan Christopher Meyersi (2018, lk 2) näitelauseid, mida kohandasin Eesti oludele ja kus kasutan sõnu „profession“ ja „(elu)kutse“ samatähenduslikult. Võime ette kujutada olukordi, kus inimene lausub:

1. „Kalle Kasest sai professionaalne jalgpallur alles pärast seda, kui ta oli kuus aastat amatöörlaigas mänginud.“
2. „See maalikunstnik on teinud professionaalset tööd, kas sa ei leia?“
3. „Prostituudi elukutse on maailma vanim.“
4. „Sa võid usaldada Ilusate Aegade aiakujundust. Me oleme piirkonna kõige professionaalsemad!“
5. „Hillar on professionaalne kaebaja.“
6. „Kas sa kuulsid, et Kati tegi kutseeksami ära ja on nüüd kutseline insener?“

Tegutseda professionaalselt ei ole sama, mis olla professionaal. Esimesest viienda lauseni kasutatakse küll „professioni“ või „kutse“ sõna, kuid „kutse“ mõiste sisustamine formaalsete nõuetega on vajalik ainult kuuendas väites. Eelkõige tähendab see, et kutsealal praktiseerimiseks on kehtestatud selged kriteeriumid, mis puudutavad professionaalseid teadmisi, oskusi ja hoiakuid ning neid on võimalik (kutseeksamil) kontrollida. Kuuendas väites on varjatud eeldus, et professionaal järgib oma tegevuses teatud standardeid, mida tavainimeselt ei eeldata. Kõrgemate standardite põhjenduseks on ühiskonna poolt seatud nõuded teenuse kvaliteedile ning professionaali ja teenuse saaja vahelise usaldussuhte vajadus. Inimene, kes tellib Kati käest silla projekteerimise teenuse, peab olema kindel, et Kati projekteeritud sild ei kuku kokku ja keegi ei saa viga.

Vaatleme „professioni“ sõna lähemalt. Sõna tüvi on sarnane enamikus indo-euroopa keeltes ja pärineb ladina keelest (*professio*), osutades avalikule seletusele või teadaandele, erialale, elukutsele, ametile. *Professor*, oma õpetuse avalik

tunnistaja või esitaja, avalik õpetaja erineb *profanus*'est, kes on pühitsemata, asjatundmatu, võhiklik, harimata, ja *amator*'ist, harrastajast või asjaarmastajast.

Eesti keeles on professionaalsusest kõnelemisel⁸ üksjagu terminoloogilist segadust, ühte eristuvat sõna ei ole keelde juurdunud. Tegevusalade puhul, kus praktiseerimiseks vajalikke hariduslikke ja oskustega seotud nõudeid on vähe või need puuduvad ja kus sageli puudub tegutsemist raamistav eetiline normistik, kasutatakse pigem sõna „amet“. Tegevusaladele nagu arst, jurist ja õpetaja osutatakse lääne kultuuriruumis kui klassikalistele professionidele, neid erialasid õpetati keskaegsetes ja varauusaegsetes ülikoolides. Tollest ajast pärineb arusaam, et professionaalseks tegevuseks on vaja spetsiifilist kõrgetasemelist ettevalmistust nii teooriateadmiste kui ka oskuste poolest. Eesti keeles puudub sellisele käsitlusele ühene sõnaline vaste. Eesti keeles on sõnale „profession“ tähenduslikult lähim „elukutse“, mis eesti keele seletava sõnaraamatu järgi viitab spetsiaalsele ettevalmistusele, teadmistele, oskustele ja vilumusele mingil alal töötamiseks. See on põhjus, miks peatükis kasutatakse sõnu „profession“ ja „kutse“ samatähenduslikena, nende tähendust pidevalt täpsustades ja täiendades.

„Professiooni“ sõna kasutamine oleks mööndustega õigustatud esimese lause puhul, kus Kalle Kasest kui harrastajast sai elukutseline, spordiga leiba teeniv jalgpallur. Analoogselt, leiba võib teenida ka kolmandas lauses viidatud prostitutsiooniga, kuid nende kahe tegevuse puhul tekitab küsimusi tegevuse eesmärkide hüvelisus. Teise, neljanda ja viienda näite puhul viitab professionaalsus pigem *tegevuse* või *soorituse* kvaliteedile kui *tegija* või *tegutseja* kirjeldamiseks vajalikele tunnustele. Olla professionaal ei ole sama kui tegutseda professionaalselt. Ainult kuuendas näites osutab „kutse“ tegutseja teatud tunnustele või omadustele, mis vajavad normatiivset sisustamist ja kus kehtestatud nõuete täitmine on professionaaliks saamise vajalik eeldus.

Milles seisneb professionaalselt tegutsemise (soorituse) ja professionaaliks olemise (tegutseja) vahe? Christopher Meyers (2018, lk 6) defineerib professionaaliks olemist läbi eksperdiks olemise: olla professionaal tähendab olla spetsiifiliste teadmiste ja oskustega ühiskondlikult olulisi teenuseid pakkuv ekspert, kellel on normatiivne kohustus pühenduda teenuse saajate heaolule (ingl *well-being*). Terrence M. Kelly näeb kutseid *sophia* ja *techne* ehk abstraktse intellektuaalse teadmise ja oskuste rakendamise ristteel. Kelly (2018, lk 5) definitsiooni järgi on professionid need ametid, mis pakuvad ekspertteadmist ja oskusi ühiskonna jaoks olulistes valdkondades, mis nõuavad keerukat intellektuaalset

8 Professionist ehk kutsest (*profession, профессия*), professionaalist (*professional*) ja professionieetikast (*professional ethics, профессиональная этика*) kõnelemise eesti keeles muudab keerukamaks väljakujunemata sõnakasutuse traditsioon. Sellest teemast on pikemalt kirjutanud Valdar Parve Õpetajate Lehes artiklis *Kutse omistamisest Eestis ja Läänes*, 18. juuni 2004.

ja akadeemilist ettevalmistust, teenuse pakkujad on ühinenud kutseorganisatsiooni ning sõnastatud on tegutsemise tehnilised ja eetilised standardid.

Erialases kirjanduses on pakutud professionaalsuse kriteeriumiteks järgmised asjaolud:

1. praktiseerimise eeldusena on vaja põhjalikku teaduspõhist ettevalmistust;
2. praktiseerimine nõuab intellektuaalsete oskuste rakendamise kogemust;
3. ühiskonnale pakutakse eluliselt olulisi teenuseid;
4. tegevusalal praktiseerijad on organiseerunud ja otsustavad ise liikmelisuse üle;
5. tegevusalal praktiseerijad loovad ise endale kvaliteedi- ja käitumisnormid ning kontrollivad nende täitmist;
6. professionaalid omavad monopoli ekspertteenuse pakkumisel;
7. professionaalidel on ühiskonnas kõrge usaldus, aga ka kõrge vastutus. Neilt eeldatakse rangemate moraalinormide (kutse-eetika) järgimist kui seda on ühiskondlikud moraalinormid.

Professionaaliks olemise üks kriteeriume on kutse-eetika järgimine. Kui profesiooni määratlemisel saab küsida, millistele kriteeriumitele peab vastama inimene, kellel on õigus praktiseerida õpetajana, arstina, advokaadina, arhitektina või insenerina, siis kutse-eetika tegeleb küsimusega, kes on hea õpetaja, arst, advokaat, arhitekt või insener. Kutseala eetilistes standardites või eetikakodeksis sõnastatakse professionaaliks olemise ideaal.

Kutseala eetiliste ideaalide sõnastamine on tavapäraselt kutseühingu pädevuses. Laiemat huvi pakkuvaks muutub küsimus siis, kui ühe valdkonna eetilised normid põrkuvad või satuvad konflikti mõne teise valdkonna eetikaga. Nendel juhtudel on olukordade lahenduste mõju laiem kui ühe kutseala piirid, mõjutades meie arusaamu sellest, mis on ühiskondlikus vaates hea või õige. Kui advokaadid esindaksid ainult neid inimesi, kellega neil on sarnased hoiakud ja uskumused, jääksid kuritegudes süüdistatavad inimesed õiguseksperdi abist ilma. See suurendaks kahjutegemise võimalust nende osas, keda alusetult süüdistatakse.

Vaatame veel ühte näidet. Kujutame ette olukorda, kus paar aastat pärast töö kaitsmist tekib kõrge riigiametniku magistritöö osas plagiaadikahtlus. Vahepealse aja on ametnik tööga suurepäraselt hakkama saanud ja teda on selle eest tunnustatud. Juhtum põhjustab ühiskonnas teravaid debatte alates küsimusest, kas ja miks peaks riigiametnikul olema teaduskraad, ning lõpetades küsimusega, kas ametiväliselt tekkinud küsimused peaksid avaldama mõju tema

karjäärile riigiametis. Loogilise jätkuna: kas tänapäeval otsustab ametniku tööalase pädevuse üle ülikooli akadeemiline komisjon?

Selline olukord tundub lahenduste otsimiseks mõistliku aluseta vaid esmapilgul. Lähemal vaatlusel on tegemist kahe erineva probleemiga: ühelt poolt eri institutsioonide väärtuste ja professionaalsuse kriteeriumite ristumisega, teisalt usaldusvääruse küsimusega erinevatel kutsealadel.

Ülikoolide eesmärk on teha teadust, anda kõrgharidust ning hinnata inimeste teadmiste ja oskuste vastavust ülikoolides antavate teaduskraadide nõuetele. Kehtestatud on teaduskraadi saamise tingimused. Riigiteenistuse eesmärk on toimida täidesaatva võimuna ja avalike teenuste pakkujana; sealjuures on kehtestatud kriteeriumid edutamiseks ja karjäärireedelil edasiliikumiseks. Ülikoolidel ja riigiteenistusel on erinevad funktsioonid ja erinevad rollid. Nii nagu ülikoolid ei saa tõhusalt toimida ilma riigipoolsete teenusteta (seaduste ja määruste väljatöötamine, seaduste ja normide täitmise kontroll, rahvusvahelised hariduse tunnustamise kokkulepped jms), ei saa ka riigiteenistus ilma ülikoolideta, kes annavad hinnangu inimese teadmistele ja oskustele, mille põhjal on võimalik hinnata tema sobivust riigiteenistusse. See eeldab, et nii ülikool kui ka riigiteenistus täidavad oma ülesandeid nii, et teine pool saab nende tegevust usaldada.

Plagiaadikahtluse juhtumi lahendus eeldab olukorra analüüsi nii ülikooli kui ka riigiteenistuse poolt. Kui ülikool on väljastanud magistritaset tõendava kraadi, peab riigiteenistus seda usaldama. Kui riigiteenistus ei usalda ülikooli, ei saa professionaalsuse ühe kriteeriumina nõuda akadeemilise kraadi omamist.

Ühe inimese ideede kasutamine teiste poolt autorile viitamata ei ole riigiteenistuses taunitav, vaid pigem tavapärane praktika, kuna peamine ei ole mitte idee autorlus ja üksikisik, vaid idee kasulikkus eesmärkide saavutamiseks ja koostöö. Ametniku loome ei kuulu talle, vaid asutusele, laiemalt riigile. Teiste ideede viitamata kasutamine akadeemilises tekstis on aga hukkamõistetav ja karistatav. Kui riigiteenistuja kasutab teiste ideid riigiteenistujana, ei ole see probleem. Kui riigiteenistuja on üliõpilase rollis, peab ta järgima akadeemilise elu reegleid ja ei tohi teiste ideid viitamata kasutada. Kui ta ülikooli reegleid rikub, peaks see olema indikaator riigiteenistuse jaoks, kas inimest võib usaldada, kas ta on isikuna usaldusväärne ega tee riigiteenistuses valskust.

Ühiskonna sidusa koostoimimise eeldus on, et iga institutsioon täidab oma rolli ausalt ning üksteise hinnangut (ja professionaalset pädevust) saab usaldada. Probleemide korral langeb kahtluse alla nii hindaja kui hinnatava tegevus. Ühiskonna lõimelõngas on suur osa erinevatel kutsealadel. Professionaalse tegevuse aluseks olevad väärtused ja normid mõjutavad tavamoraali, ja kui me seda ei oska näha, on tükk ühiskonna mõistmisest puudu.

Kutse-eesitika kujunemine

Ajalooliselt hakati professionaale teistest ühiskonnagrupidest eristama alates keskajast, toonastes esimestes ülikoolides, ning kutse-eesitika ajalooline ülevaade on sageli seotud just kutse ehk professioni mõiste arengu analüüsiga. Durkheim (2019, lk 4) viib spetsiifiliste, professionaalsest rollist sõltuvate moraalireeglite käsitlemise alguse veelgi varasemasse aega, osutades Aristoteelse käsitleluse moraalil varieeruvusest sõltuvalt selle praktiseerijast.

Keskaegsed ülikoolid sünnitasid kolm klassikalist kutseala – meditsiini, õiguse ja teoloogia, laiemalt õpetamise. Tollest ajast on levinud arusaam, et kutsealal tegutsemine nõuab erilist, teooriaga seotud teadmist ja akadeemilist ettevalmistust.

Industrialiseerimine ning sellega kaasnev kaubanduse areng 18. sajandil löid vajaduse uute tegevusalade järele ja töid kaasa uute professionide tekke. Lisaks traditsioonilistele vaimuliku, juristi ja arsti kutsetele tekkisid uued professionid: hambaarstid, insenerid, arhitektid, maamõõtjad ja õpetajad. Peamine erinevus varasematest töösuhetest seisnes kutsealal praktiseerijate autonoomsuses – nad olid ise endale töödandjad, vabad elukutsed (*liberal professions*), kes ei olnud kellegi alluvuses töötavad palgatöölised ja tänu sellele sobisid tegevusalaks härasmeelele. Kuna valdav enamus uutel elukutsetel tegutsejaid olid mehed, nimetati neid ka džentelmenide elukutseteks. Vabadel elukutsetel praktiseerimine eeldas ja eeldab ühiskondlikult oluliste teenuste pakkujalt vastavat kutsealast kvalifikatsiooni, sõltumatut autonoomset tegutsemist ning individuaalset vastutust pakutava teenuse sisu ja kvaliteedi eest. Uut tüüpi tööalased suhted ühiskonnas tekitasid vajaduse mõista nende eripära.

Sotsioloogia oli 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi esimesel poolel peamine teadus, mis professione uuris. Uurimise üks eesmärke oli selgitada välja, mille poolest erineb professionaali tegevus teistest töistest tegevusaladest, miks on kutsealade prestiiž kõrgem ning reguleeritus suurem. Olulisemad mõtestajad olid Max Weber ja Emile Durkheim. Weberi loengud „Teadus kui elukutse ja kutsumus“ (1917) ning „Poliitika kui elukutse ja kutsumus“ (1919) on laiemalt teada ning ka eesti keeles ilmunud. Durkheimi enam-vähem samal ajal peetud loengud kutse-eesitikast ja kodanikumoraalist on vähem tuntud. Kuna Durkheimi käsitus on üks esimesi ühiskondliku moraalil ja kutse-eesitika seoste sügavamaid analüüse, teen siinkohal lühikese ülevaate tema põhiseisukohtadest.

Durkheimi järgi peab teadus, mis käsitleb moraalil ja õigust, lähtuma faktidest: kas moraalifaktidest või juriidilistest faktidest. Need faktid on käitumisreeglid, mis on heaks kiidetud. Selliseid käitumisreegleid on kahte tüüpi: ühed

rakenduvad eranditeta kõigile inimestele ja kirjeldavad sisuliselt ühiskondlikku moraali. Teised käitumisreeglid kehtivad teatud tunnustega grupile. Durkheim väidab, et enamik meie moraalireegleid on teist tüüpi ja need laienevad üksikisikule sõltuvalt tema kuulumisest erinevate tunnustega gruppi. Sellisteks tunnusteks on näiteks kodakondsus, perekonnaseis, lapsevanema roll või professionaalne tegevus. Durkheim näeb professioni eelkõige kui ühesuguse kutsumusega grupi kohustusi ja seob professionieetika iga kutseala spetsiifiliste kohustustega ühiskonna ees ja sees. Professionaalse tegevuse kohta käivad käitumisreeglid moodustavad professionieetika sisu. Igal professionaalsel grupil on oma käitumisreeglid, mille üle nad valvavad. Mida rohkem on professionaalseid gruppe, seda enamates valdkondades valvatakse moraali üle.

Durkheim käsitleb moraaლისüsteemi kui moraalide paljusust ja mitmekesisust, kus erinevatel moraalidel on erinevat tüüpi käitumisreeglid, kuid need kõik hoiavad üleval ja panustavad ühiskondlikku moraali. Kutse-eetika on oluline osa moraaლისüsteemist oma käitumisreeglitega. Professionieetika ei ole Durkheimi jaoks ebaoluline ühe kutseala eetika siseküsimus, vaid üks ühiskondliku moraaali alustalasi. Ühiskondliku moraaali seisukohast on seda parem, mida rohkem on gruppe, kellel on oma käitumisreeglid ja kes teostavad nende täitmise üle järelevalvet. Durkheim näeb ärivaldkonna selgete etikareeglite puudumises probleemi: „Tähtsaim aspekt, mille kutseorganisatsioonide puudumine äriiga seotud tegevusaladel on kaasa toonud, on asjaolu, et ühes ühiskonna sfääris puudub igasugune kutse-eetika“ (2019, lk 10). Durkheimi seisukohast on etikareeglite puudumine äritegevuses tõsiseks ohuks ühiskondlikule moraalile, kuna suur valdkond ühiskonnast on ilma käitumisreeglite ja järelevalveta nende üle.

20. sajandi alguseks oli vabadest elukutsetest saanud lääne ühiskondades eristuv grupp, mis soovis laiendada oma eeliseid teiste ametite ees. 1930.–1940. aastatel pühendasid Ameerika Ühendriikide sotsioloogid palju tähelepanu professionide uurimisele. Miks mõnedel tegevusaladel on suurem mõju ja prestiiž, nad saavad küsida oma teenuse eest kõrgemat tasu ning on ühiskonnas enam austatud kui teised? Uurimised pakkusid kahte tüüpi teooriad. Tunnustepõhine lähenemine seadis eesmärgiks defineerida professionide iseloomulikud tunnused, et selle põhjal teha vahet, milline tegevusala on profession ja milline mitte. Seda, miks peaks mingi tegevusala püüdma saada professioniks, seletas võimupõhine käsitlus, mille järgi elukutsetel on ühiskonnas monopoolne seisund mingi teenuse (haridus, tervishoid, õigusteenus jms) pakkumisel ja seeläbi suurem mõju ühiskondlikele protsessidele. Professionaalsed kogukonnad ei ole lihtsalt mingis valdkonnas tegutsejate ühendused, vaid nad on efektiivne moodus oma liikmete sissetuleku ja võimu suurendamiseks.

Ameerika Ühendriikides on professiooni teoreetiline ja praktiline uurimine enam tähelepanu pälvinud kui Euroopas. Põhjuseks on tõenäoliselt erinevused nii ühiskondlikus kui ka õiguslikus korralduses. Kui Angloameerika riikides on professionaalsed ühendused riigist suhteliselt sõltumatud ja autonoomsed, siis Euroopa riikides on tavapärase, et kutsealad tegutsevad riigi loodud raamistikus.

Professioonide roll ühiskonnas on muutunud koos ajaga ning muutuste mõju tingib vajaduse pöörata suuremat tähelepanu kutsetegevuse eetilistele aspektidele. Kutse-eetikat on enam mõjutanud kutsetegevuse kommertsialiseerimine, teenuse pakkujate arvu kasv ja mitmekesisustumine ning tööelu variatiivsus. Christopher Meyers nimetab neid muutusi professioonide demokratiseerumiseks. Kui veel 1970ndatel aastatel olid Ameerika Ühendriikides ligi 90% arstidest mehed ning kõigest 2% afroameeriklased, siis tänaseks on pilt muutunud. Demokratiseerumine on ühelt poolt suurendanud elukutsete esindajate demograafilist mitmekesisust, teisalt toonud kaasa professionaali poolt pakutava teenuse kaubastumise. Õpilastest on püütud vormida haridussüsteemi kliente, patsientidest tervishoiusüsteemi kliente.

Durkheimi käsitluses on kutse-eetikal oluline roll ühiskondliku moraali süstemis ning selgete eetikareeglite puudumist ärivaldkonnas pidas ta ohuks ühiskondlikule moraalile. Meyersi viidatud professionaalse tegevuse kommertsialiseerumine mõjutab eelkõige kutsetegevuse eetilisi põhimõtteid. Majanduslike motiivide suurenemises nähakse ohtu professionaalse tegevuse väärtuspõhisusele, millena tavapäraselt nimetatakse professionaalset väärikust, pühendumust, ühiskondlikku kasu ja vastutust teenuse saaja huvide ning heaolu ees. Muutes professionaali ja teenuse saaja suhted kliendisuheteks, muudetakse haavatavaks professionaalse tegevuse kõige olulisem erinevus kommertsisuhetest – isiklik usaldussuhe teenuse pakkuja ja saaja vahel.

Aegadel, kus inimesel oli elu jooksul üks elukutse, ei olnud põhimõttelist vahet, kas usaldati isikut või usaldati professionaali. Elupõline pühendumine oma kutsele andis nii oskused, usalduse kui moraalihoiakud. Kutseala moraalinormid mõjutasid isiklikku eetikat ja käitumisreegleid. Oskar Lutsu „Kevadest“ tuntud õpetaja Laur kehastas õpetaja ideaali. Indrek Hargla romaanidest tuntud keskaegse Tallinna apteekri Melchiori puhul on keeruline eristada apteekrit kui professionaali Melchiorist kui inimesest. Täna on Tallinnas ligi 60 apteeki ja apteekreid veelgi rohkem. On põhimõtteline küsimus, kuidas neid isiklikult tundmata usaldada nende professionaalset tegevust.

Kutse-eetiliste normide omaksvõtmist mõjutab elu jooksul kogetud kutserollide paljusus. Ühe professiooni eetilised normid ei kehti teisel kutsealal. Tänapäeval on üha rohkem inimesi, kes ei tegutse terve elu ühel kutsealal. Kui inimene on

õppinud arhitektiks, kuid temast saab linnaplaneerimise eest vastutav abilinnapea, siis mis on selle inimese kutse? Kui tal on mitu professionaalse kohustuse komplekti – arhitekt, poliitik ja ametnik –, siis milline on neist peamine? Kas erinevad professionaalsed kohustused võivad sattuda konfliktiks? Kust leida vastuseid kutse-eeetiliste küsimustele?

Kutse-eetika ja eetikateooriad

Praktilise eetika probleemide lahendamiseks on esmane valik pöörduda eetikateooriate poole. Kui kutse-eetika normid saab tuletada mõnest eetikateooriast, ei ole kutse-eetika jaoks eraldi normide loomine ja õigustamine vajalik. Kui aga eetikateooriad ei ole selles edukad, nõuab teema edasi uurimist.

Eetikateooriate eesmärk on pakkuda süstemaatilist, vastuoludeta ning põhjendatud lähenemist õigele ning valele. Kui inimese tegutsemine kutsealal, tema professionaalne roll ehk kutseroll ei ole põhimõtteliselt erinev tema teistest, tavaelu rollidest, siis ei ole eraldi kutse-eetika kui praktilise eetika valdkonna käsitlemine vajalik. Sel juhul on moraalnormide süsteem universaalne ja kontekstist sõltumatu ning kutserollis tegutseja käitumisele saab hinnangu anda mõne eetikateooria alusel. Kui kutseroll on aga põhimõtteliste erisustega, vajavad kutse-eeetilised normid erisusi arvestavat põhjendamist.

Kutsetegevus eeldab teatud spetsiifilisi teadmisi ja oskusi, kuid kas see toob kaasa ka eetiliste suhete muutumise ja erilise moraali olemasolu? Sellele küsimusele jaatavat vastust nimetatakse „separatismiteesiks“⁹, mis deklareerib, et tänu ekspertteadmisele ja ühiskondlikule rollile on professionaalidel ühiskonnas uniikaalsed õigused ja kohustused, mis ainuüksi ei erine, vaid on mõnikord ka vastuolus nende õiguste ja kohustustega, mis on teistel inimestel. Separatismiteesi on omaks võtnud enamik tänapäeva kutse-eetikuid.

Separatismiteesi kahtluse alla seadmiseks vaatame eetikateooriaid professionide perspektiivist. Eetikateooriate ülevaate leiab esimesest peatükist. Eetikateooria sobivuse hindamiseks kasutame piiripealset olukorda, kus kutseelise sõjaväelase professionaalses tegevuse osaks võib olla vajadus vaenlane füüsiliselt elimineerida. Kuidas sellist tegu eetiliselt hinnata? Igal üksikul olukorral on palju nüansse ja aspekte, mille jätame siinkohal vaatluse alt välja, ning vaatame olukorda sellest aspektist, kuidas õigustada ühele inimesele antud õigust tappa teine inimene. Intuitsioon ütleb, et sõjaväelase poolt vaenlase tapmist

⁹ Kutse-eetika filosoofiliste aluste ja separatismiteesi kohta saab pikemalt lugeda Pevkur (2011).

peaks saama moraalselt õigustada. Sõjaväelase kutse nõuded vastavad professionaalse grupi tunnustele, millest oli juttu eespool.

Utilitarism nõuab ühiskonna hüve maksimeerimist ehk suurimat hüve suurimale hulgale ning täidetud peab olema teo tulemuse kasulikkuse või headuse printsiip, mis maksimeeriks naudingut või õnne ja minimeeriks valu. *Õige on see tegu, mis toob kaasa võimalikult head tagajärjed võimalikult paljudele inimestele.*

Kuidas õigustada utilitaristlikus võtmes sõjaväelase tegevust, sealhulgas tapmist sõjalaolukorras? Võib eeldada, et tapmine ei minimeeri valu ega suurenda õnne ning tapmist kui üksikut tegu on väga raske liigitada heade tagajärgedega teoks. Kui tapmise õigustamisel lähtuda hüve maksimeerimise printsiibist (näiteks mõne sadistliku diktaatori likvideerimine), siis professionaalne sõjaväelane ei otsusta selle üle ise, vaid lähtub sõjapidamise strateegilistest ja taktikalistest otsustest. On pea võimatu iga üksiku tapmise puhul kaaluda, kas see suurendab võimalikult paljude õnne või mitte. Utilitaristlik raamistik ei ole kõige parem lähenemine kahju tegemise õigustamiseks, mida sõjaväelase tegu üksikindiviidile kaasa toob. Kindlasti leidub inimesi, kes sooviksid sõjaväelase tegevust õigustada õiglase sõja suurema hüve printsiibiga, kuid küsimus õiglasest ja õigustatud sõjast väljub selle teema raamidest. Lisaks ei aita õiglase sõja argument eetilisel õigustada üksiku tsiviilisiku tapmist.

Järgmisena vaatame sama olukorda deontoloogilise teooria aspektist. Deontoloogilise eetika järgi on teo hindamise aluseks teo põhjus, mis lähtub moraalsest kohusest teha head; eesmärk ei õigusta abinõu ning inimest ei tohi kunagi võtta kui vahendit, vaid ainult kui eesmärki. *Toimi ainult sellise maksimi kohaselt, mille kohta sa saad samal ajal soovida, et sellest saaks universaalne seadus.* Teise inimese tapmist universaalse seadusena ei soovi ükski mõistlik inimene.

Deontoloogilist eetikat on sageli vaadeldud kui kutse-eetika alusteooriat arstieetikas. Arstieetikat on nimetatud ka arsti deontoloogiaks. Põhjuseks on asjaolu, et arsti kutsetegevuses on sajandite vältel kinnistunud kohus kaitsta patsiendi elu ja tervist ning arstid on oma kutsemoraali just deontoloogiliste argumentidega õigustanud. Teiste kutsealade puhul tekib kohuse kui tegutsemise motiivi õigustamise raskusi. Mis oleks näiteks arhitekti või inseneri tegevuse puhul kohus, mida nad peaksid täitma?

Viimastel aastakümnetel on deontoloogilise eetikaga kui arstieetika alusteooriaga raskusi tekkinud. Peamiseks põhjuseks on paternalistliku meditsiini asendumine patsiendi autonoomiat austavate põhimõtetega. Arst ei saa enam lähtuda ainult professionaalsest kohusest kaitsta elu, vaid peab arvestama ka patsiendi autonoomia ja väärikusega, kui patsient ei pruugi näiteks soovida oma elu säilitamist. Uut tüüpi arstieetika dilemmasid illustreerivad debatid

eutanaasia lubatavuse üle. Kohustus kaitsta elu ja aidata hästi surra võivad näida ühildamatutena. Ka deontoloogilisel eetikal on puudusi, et olla kutse-eetika universaalseks aluseks.

Kolmanda teooriana püüame õigustada sõjaväelase tegu läbi vooruste eetika. Vooruseetika näeb inimese elu keskse eetilise projektina vooruste kasvatamist. Heaks inimeseks saab häid tegusid tehes. Nii tekivad käitumiskalduvused. Sõjaväelasest saab mõelda kui vooruslikust professionaalist (*Kaitseväelane peab olema aus ja ustav, ta peab tundma oma tööd, olema asjatundlik ning vapper, meeskonnatöös olema koostöövalmis ja subtilemiseks avatud.*¹⁰), kuid vooruste eetika nõue kasvatada vooruslikkust läbi heade tegude tegemise ei sobitu kokku tapva teoga.

Tuues viimase teooriana jumaliku käsu teooria, mille peamise teesi järgi moraal (õige ja väär) saab alguse jumalast, oleks sõduri tegevus „uskmatute“ tapmisel ehk õigustatud ususõdades, kuid mitte kaasaegses maailmas, kus sõdu õigustatakse inimõiguste (sh usuvabaduse kui ühe inimõiguse) levitamise, mitte nende piiramisega.

Eespool nimetatud ja paljud teised eetikateooriad (õiguste eetika, feministlik eetika ja teised) käsitlevad eelkõige seda, kuidas ja mis põhjustel peaksid inimesed tegema head. See, mis iseloomustab kutsetegevust, on asjaolu, et professionaalse kohuse täitmiseks peavad professionaalid mõnikord heategemisest hoiduma või tegema halba. Nii on ajakirjanikul õigus info allikaid kaitsta, kuigi riik võib tahta infot mõne pahateo kohta; või peab personalijuht töötaja vallandama, et säilitada ettevõtte jätkusuutlik tegevus. Sõdur peab vajadusel vaenlase hävitama, et võita sõda. Kui üks inimene teist kahjustab, peetakse seda üldjuhul ebaetiliseks. Samas, kui personalijuht peab kellelegi teatama vallandamisotsusest, palga vähendamisest või madalamale ametikohale viimisest, ei pea keegi personalijuhti isiklikult ebaetiliseks. Professionaalse tegevuse ja isiklike tegude eetika hindamise alused on erinevad.

Benjamin Freedman (1978, lk 1) väidab, et professionaalidel on lisaks ekspertteadmisele ka professionaalse rolli juurde kuuluv moraal. Selle all peab ta silmas, et professionaalid peavad otsused tegema ainult piiritletud kutseväärtuste raames, teisalt peavad nad professionaalses rollis vähem arvestama neid piiranguid, mis rakenduvad tavaelus. Teatud kutsealade puhul õiguses, äris ja valitsemises on moraalne õigus teha teistele kahju, mis väljaspool professionaalset rolli oleks vale. See osutab kutsemoraali eripärale võrreldes tavamoraaliga. Inimese moraalne kohus teatud viisil käituda tuleneb tema rollist. Professionaalses rollis peab käituma teistmoodi kui erarollis ning seda erinevust ei saa õigustada mõne eetikateooriaga. Kutse-eetika normid vajavad teistsugust õigustust ja põhjendust.

10 Põhimõte on võetud kaitseväe eetikakoodeksist (Eesti Kaitsevägi, 2018).

Isiklik moraal ja kutse-eesitika

Kutse-eesitika üle peetavates debattides kasutatakse sageli argumenti, et kui inimene on isiklikult vooruslik (isiklik moraal), ei ole vaja eraldi käsitleda tema kutsealast eetilist käitumist (kutsemoraal) ja seetõttu on kutse-eesitika tarbetu. Lapsele õpetatavad hea käitumise reeglid ning hea „lastetuba“ on selle käsitluse järgi küllaldased, et tulevikus tööalaselt hästi hakkama saada ja professionaalina eetiliselt tegutseda. Sellisel argumentatsioonil on nõrgad kohad.

Eespool kirjeldasime juhtumit, kus seati kahtluse alla ametniku magistriritöö. Juhtumi tuum oli eri institutsioonide eetiliste reeglite ristumises. Vaatame teist olukorda.

Küllil ja Malle on sõbrad juba pikki aastaid. Malle töötab ametnikuna, Külli lõpetab õpinguid ajakirjanduse magistriõppes. Ühel päeval helistab Külli Mallele ning uurib organisatsiooni kohta, kellega Mallel on tihedat koostööd. Põhjenduseks toob Külli, et ta hakkab kooli lõpetama ning tööturul ringi vaadates jäi talle teiste hulgas silma ka see organisatsioon.

Malle räägib Küllile kui sõbrale isiklikest kogemustest, toob välja organisatsiooni tugevused, aga ka nõrkused, mida ta Küllit usaldamata ei oleks avaldanud.

Mõne aja pärast saab Malle teada, et Külli kirjutas uurivat lugu kõnealusest organisatsioonist ja kasutas Mallelt saadud infot loo kirjutamisel. Malle tunneb, et Külli pettis tema usaldust sõbrana.

Selles juhtumises on küsimus erinevates individuaalsetes uskumustes selle kohta, milline käitumine on sobiv. Nii Küllil kui ka Mallel on oma moraalireeglid ning nende varasema sõpruse jooksul ei tekkinud olukordi, kus isiklikud moraalireeglid oleksid sattunud konfliktiks. Kui Külli helistas Mallele, lähtus Malle vastamisel sõbrarollist, mis eeldab vastastikust usaldust. Külli seevastu esitas Mallele küsimusi professionaalses rollis, et saada infot oma loo jaoks, kuid varjas seda Malle eest. Malle tundis, et Külli ei olnud temaga aus ja kasutas sõbrasuhet professionaalsetel eesmärkidel. Külli roll oli vahepeal muutunud, temast oli saanud ajakirjanik, millest Malle sai teada alles tagantjärele. Jättes kõrvale küsimuse, kas Külli käitumine oli kooskõlas ajakirjaniku kutse-eesitikaga, on selge, et Malle suhtlemisel Külliga kui sõbraga ja kui ajakirjanikuga on erinevad eetilised reeglid.

Tavamoraal tähendab inimeste moraaliuskumusi ja käitumist erarollides – sõpradega, tuttavatega või pereliikmetega. Tavamoraal kujuneb igapäevaelu individuaalselt, selle kujunemine algab lapsepõlves ja on mõjutatud ühiskondlikust moraalist – sellest, mida ühiskonnas peetakse õigeks ja valeks. Tavamoraali järgi on sõprussuhte eelduseks usaldussuhe.

Kutsemoraal on moraaliuskumused ja käitumine kutsetegevuses. Kutsemoraal kujuneb kutsekogukonnas läbi praktika. Kutsemoraal on tavapäraselt sõnastatud kutse-eetika normdokumentides ja selle järgimine on kohustuslik, kui tahetakse kutsealal praktiseerida. Kutsemoraali puhul eeldab usaldussuhe lisatingimusi, näiteks seda, et inimene, kes räägib ajakirjanikuga, teab, kellega ja mis eesmärkidel ta räägib, või et ajakirjanik ei avalda oma allikaid. Selliseid professionaalse usaldussuhte tekkimiseks vajalikke lisatingimusi on kõigil kutsealadel. Teadmine lisatingimuste ja professionaalsele tegevusele seatavate eetiliste piirangute kohta ei tule kaasa heast lastetoast, vaid see saadakse kutseala õppides või seda praktiseerides.

Kutsemoraal võib erineda nii tavamoraalist (individuaalsetest moraaliuskumustest) kui ühiskondlikust moraalist, sellest, mida ühiskonnas taunitakse või heaks kiidetakse. Ühiskondlik moraal on (ideaalis) kooskõlas seadustega – see, mida taunitakse ühiskonnas, on taunitud või karistatav ka seaduste järgi. Ühiskondlikust moraalist või tavamoraalist erinevad käitumispraktikad ja nende põhjal loodud kutse-eetika koodeksid tulenevad vajadusest taotleda hüve või head kutsetegevuse eesmärke silmas pidades.

Mõnikord on kutsemoraalist tulenevad kutse-eetika normid piiravamad kui seadustes kirja pandud normid. Nii osutab Eesti arstieetika koodeks (Eesti Arstide Liit, 2000), millises meditsiiniliste teadmiste raamistikus peab tunnustatud arst praktiseerima (*Oma tegevuses peab arst lähtuma teaduslikust meditsiinist ja mitte kasutama teaduslikult põhjendamata diagnoosimis- ja ravimeetodeid*). Koodeks annab aluse taunida tõenduspõhisuseta käsitluste praktiseerimist arstikonnas, kuna tõenduspõhise meditsiini tulemuslikkus on tõendatud. Seaduse järgi on ravimisel lubatud ka tunnustamata meetodid (*Üldtunnustamata ennetus-, diagnostilist või ravimeetodit võib kasutada üksnes juhul, kui tavapärased meetodid lubavad väiksemat edu, patsienti on meetodi olemusest ja selle võimalikest tagajärgedest teavitatud ning patsient on andnud oma nõusoleku meetodi kasutamiseks (Võlaõigusseadus)*). Ravimeetodi valikul on kutse-eetika koodeks piiravam kui seadus. Isiklik vooruslikkus, hea lastetuba või õiged moraalsed hoiakud ei taga, et inimene kutsealases rollis langetaks alati eetiliselt õigeima otsuse.

Avalik hüve ja usaldus

Et õigustada kõrgendatud tähelepanu ja erilisi eetilisi norme kutsetegevusele, tuuakse peamisena välja asjaolu, et just professionaalid pakuvad olulisi teenuseid ühiskonna toimimiseks valdkondades nagu haridus, tervishoid, tehiskeskkonna loomine, valitsemine või õiguste kaitse. Seega on kutsetegevuse eetika ühiskondlikult oluliste teenuste usaldatavuse ja usaldusväarsuse küsimus.

Riik ei saa iseenesest toimida, riigiteenuseid pakuvad inimesed – riigiteenistujad. Haigused ei parane (sageli) iseenesest, tervishoiuteenuseid pakuvad inimesed – arstid. Majad ei ehita end ise, tehiskeskkonda peavad looma inimesed – arhitektid ja insenerid. Professionaalid pakuvad hüvesid, millest me kõik saame kasu ja millele osutatakse kui avalikule hüvele. Avaliku hüve mõiste on raskesti määratletav, kuid ühiskonnaelu kirjeldamisel laialdaselt kasutusel. Avalikku hüve saavad kasutada kõik ühiskonna liikmed, hüve kasutamine ühe inimese poolt ei vähenda seda teiste jaoks, kuid selle olemasolu teeb elu paremaks. Näiteks tervishoid või õiglane kohtupidamine on avalik hüve. Professionaalid on need, kes võimaldavad inimestele ligipääsu avalikule hüvele.

Eelmises osas jäid vastuseta küsimused, mis puudutasid arhitektiks õppinud inimese kohustusi teises, ametniku rollis. Arhitekt, kellest on saanud abilinnapea, teenib avalikku hüve linnaametnikuna, kus tema arhitektuurialased teadmised võimaldavad seda teha paremini, toetudes suuremale teadmiste ja oskuste pagasile. Tema tegusid abilinnapeana saab hinnata mitte arhitektieetika, vaid ametnikueetika põhjal, kuna tema töö sisu ei ole seotud arhitektuurilahenduste väljamõtlemisega, vaid linnakodanikele avaliku hüve pakkumisega, luues paremat avalikku ruumi.

Professionaali poolt pakutav ligipääs avalikule hüvele ei tohiks sõltuda professionaali isiklikest eelistustest, uskumustest või hoiakutest, vaid põhjendatud vajadusest. Kuidas peaks professionaalne tegevus olema korraldatud, et professionaal kasutaks talle antud õigust pakkuda avalikku hüve põhjendatult, ilma isiklikku kasu või huvi eelistamata, on kutse-eeetika üks võtmeküsimusi. Mitte iga kord ei lange kutsemoraali seisukohast õige ja tavamoraali seisukohast õige otsus kokku. Kui kutsemoraal ja tavamoraal lahknevad, võivad tekkida õige käitumise või otsustamise konfliktid.

Professionaalne roll ja konfliktid

Moraalikonflikte võivad põhjustada rollikonfliktid ja huvide konfliktid. **Rollikonfliktiks** nimetatakse olukordi, kus moraalselt õige käitumise konflikt tekib ühe moraali sees. Näiteks peab inimene valima, kas ta läheb perega veetma nädalalõppu looduses või külastab oma vanemaid. Rollikonflikt tekib tavamoraali erinevate rollide vahel: kas olla hea abikaasa või olla hea poeg? Rollikonfliktid võivad tekkida ka kutsemoraali rollide vahel, näiteks kui õppejõud peab valima, kas kirjutada artiklit ja olla hea teadlane või minna kuulama kolleegi loengut ja olla hea kolleeg.

Kutsemoraali ja tavamoraali vahel tekkivaid konflikte, kus inimene saab tavarollis kasu või hüve tänu oma kutserollile, nimetatakse huvide konfliktiks. **Huvide konflikt** on olukord, kus inimesel on kohustus edendada kutsetegevuse raames avalikku hüve, kuid tänu oma positsioonile on tal võimalus ja ta tegutseb isiklikes huvides, et teenida isiklikku kasu. **Kui inimene unustab või jätab teadlikult kõrvale oma professionaalse kohustuse ning näeb olukorras isikliku kasu võimalust, tekib huvide konflikt.** Huvide konflikt esineb näiteks olukorras, kus teadusprojekti hindaja (teadlase professionaalne roll) hindab kõrgemalt oma abikaasa (eraroll) esitatud projekti, kuigi objektiivsed alused selleks puuduvad. Huvide konflikti olukorrad vähendavad usaldust professionaalse tegevuse vastu, kuna seavad kahtluse alla ka ülejäänud otsuste aususe. Kutsekogukonnad soovivad säilitada kutse usaldusväarsust ning seepärast tegeletakse huvide konflikti ennetamisele suunatud tegevustega.

Kutse-eetika ja kutseväärtused

Kutse-eetika väärtused ei teki individuaalsetest moraalivalikutest, vaid professioni funktsionaalsest rollist ühiskonnas. Ühiskondi aitavad mõista prevaleerivad väärtused – kas eelistatakse võrdsust või vabadust, autonoomiat või kontrolli, individuaalsust või kollektiivsust. Väärtustel on oluline roll ka professionieetikas. Alan Goldman (1980, lk 7) seob professionaalse rolli konkreetse kutseala moraalsete väärtustega, mida ta nimetab professioni moraaliteoloogiaks. Ta väidab, et professionide võimu ja vastutust tuleb näha ja kohelda ühiskonnas eriliselt, vastasel juhul jäävad ühiskonna oluliste institutsioonide peamised eesmärgid saavutamata. Kohtunikele sõltumatust tagamata ei saa ühiskond ausat kohtupidamist. Audiitor peab andma objektiivset tagasisidet organisatsiooni või ettevõtte finantsolukorra kohta. Seepärast on ausus ja objektiivsus audiitor-tegevuse põhiprintsiibid (Audiitorkogu, 2020, vt ptk 10). Audiitorilt ettevõtte kasust lähtuvat käitumist nõudes jääb aus ja sõltumatu kriitiline pilk ettevõtte tegevusele saamata. Kutseväärtuste erisuse tunnistamine on hind, mida tuleb maksta institutsioonide toimimise nimel, ütleb Goldman.

Aga erisusi tavamoraalist saab lubada ainult juhul, kui saame usaldada, et kutsetegevusest tulenevaid õigusi kasutatakse heal ja hüvelisel eesmärgil ning ei kuritarvitata. Kodanikena peame olema kindlad, et kohtunikud mõistavad kohut õigluse ja mitte isikliku meeldimise järgi; et insenerid projekteerivad ja ehitavad sildu turvalisust ja mitte kellegi kasu silmas pidades ja õpetajad hindavad õpilasi teadmiste, mitte suguluse või kingituste järgi. Ühe professionaali väärkäitumine mõjutab negatiivselt tervet kutseala, sest professionaal ei esinda ainult ennast, professionaal esindab ühiskondlikku institutsiooni ja selle usaldusväarsust.

Millised on need väärtused, millest kinnipidamisel on õigustatud kutsealale erioiguste andmine, on pidev väärtuste kaalumise ja läbirääkimise protsess kutseala ja ühiskonna vahel.

Lisaks kutsealale tervikuna peab saama usaldada iga selle üksikut esindajat. Ajakirjanik, kes teeb samal ajal suhtekorraldustööd, satub paratamatult ühel hetkel huvide konflikti. Ajakirjanikuna peab ta olema objektiivne, kuid suhtekorraldajana erapoolik, esindama tellija huve. Kujutame ette üht väikese piirkonna ajalehetoimetust. Kui ajalehe toimetus asutaks ühel hetkel suhtekorraldusfirma, siis mis välistaks võimaluse, et ajaleheartiklid on tulevikus soodsalt meelestatud nende ettevõtete suhtes, kellega suhtekorraldustoimetusel on leping? Just seesuguste vastandlike või ristuvate väärtuste vältimiseks taunitakse professionaalses tegevuses vastandlike huvide teenimist. Kutseala esindajat saab usaldada siis, kui ta tegutseb kooskõlas kutseala põhiväärtuste ja eetikakoodeksiga.

Kui kutseala põhiväärtused tulenevad funktsionaalsest rollist ühiskonnas, siis eetikakoodeksid on sageli praktika põhjal tekkinud juhtnöörid, kuidas sellel kutsealal väärtusi kaaluda ja millal millistele väärtustele otsustamisel tugineda. Kui arst või sõjaväelane on moraalidilemma ees, on tavaliselt tegemist kriitilise olukorraga, kus ei ole aega läbi teha põhjalikku väärtuste analüüsimise protsessi. Eetikakoodeksid koondavad kutsekogukonna väärtuste kaalumise tulemusi.

Kutse-eetika normide formaliseerimine ja institutsionaliseerimine

Kutse-eetika eesmärk on analüüsida, milline on hea või halb käitumine kutsetegevuses ning kuidas seda põhjendada. Kui hea ja halb on läbi analüüsitud, on järgmine etapp käitumisnormide formaliseerimine ja institutsionaliseerimine. Formaliseerimine tähendab, et õige ja vale käitumine kutsealal on sõnastatud selgetes käitumis- või eetikanormides. Institutsionaliseerimine tähendab, et eetikanormide levitamine ning järelevalve nende täitmise üle toimub kutsekogukonna (ühingu, seltsi, liidu vms) sees kokkulepitud viisil.

Eetika institutsionaliseerimine on vajalik eetika jõustamiseks kutsekogukonna sees. Kui kutsekogukonnal on sõnastatud kutsetegevuse põhiväärtused ja eetilise tegutsemise normid, osutab see tõigale, et kutsekogukond on pühendunud eetilisele praktiseerimisele. Kui kutseala ei tegele süstemaatiliselt liikmete harimise ja koolitamisega, kutse-eetiliste normide kriitilise reflekteerimisega ning eetilistele dilemmadele parimate lahenduste otsimisega, on raske õigustada erioigusi ühiskonnas. Ilma eetiliste printsiipideta praktiseerimine võib kaasa

tuua väärapraktikad ja kahju teenuse saajatele. Tugevad kutseorganisatsioonid on tugeva kutse-eetika eelduseks.

Lõppsõna

Kutsetegevusel on alati olnud eetilised printsiibid. Sõltumata sellest, kas raviti või viidi ellu seadusi Vana-Kreekas või keskaegses Tallinnas, on kutsealal või tsunftil alati olnud käitumisreeglid: „Meie teeme nii“. Indrek Hargla romaanisari apteeker Melchiorist on mõnes mõttes sissevaade apteekri eetikasse.

Noil aegadel, kus inimene praktiseeris samal tegevusalal kogu elu ning tema tegevust jätkasid sageli järeltulijad, ei olnud kutse-eetika normide kirjapanek või selle analüüs vajalik. Õiget käitumist õpiti kaasa tehes, praktikas. Tänapäeval on eluaegne pühendumine ühele kutsealale harvem ja karjääripöörded saanud normiks. Kui teadmiste ja kogemuste vajalikkus uues valdkonnas praktiseerimiseks on arusaadav, siis uue kutseala moraalikoodi tundma õppimise vajalikkus on midagi, mis vajab veel teadvustamist. Mitte iga professionaal ei pea olema kutse-eetik. Oma töö hästi tegemiseks piisab kutse-eetiliste normide tundmisest ja järgimisest. Kuid laiema, filosoofilise pilgu omamine kutse-eetikale ja väärtustele on lisahüve, mis annab eelise.

ARUTLUSKÜSIMUSED

1. Millistel kutsealadel peaks sinu arvates kindlasti olema eetilised normid? Miks?
2. Kus näed enda jaoks kasu professionieetikast? Kirjelda võimalikke olukordi.
3. Kuidas peaks inimestele õpetama kutse-eetikat?
4. Millised on tulevikuerialad, millel peaks olema kutse-eetilised normid? Miks?
5. Kas ja miks on tänapäeval vajalik eristada ameteid ja elukutseid?
6. Milline sõnakasutus oleks kõige parem, kas kutse, elukutse või profession? Miks?
7. Analüüsi peatükis ära toodud elukutse tunnuseid. Kas oled kõigi tunnustega nõus? Kas mõni tunnus tuleks lisada? Miks?
8. Millistes tegevusvaldkondades võiksid või peaksid veel olema spetsiifilised moraalinormid?

9. Millistes olukordades võivad eetikateooriates pakutavad valikud olla õigustatumad kui kutse-eetika normid? Näiteks, kas poliitikud peaksid riigikogus presidendi valimistel isikliku otsuse tegemisel lähtuma poliitiku eetikast või mõnest eetikateooriast?

Kasutatud kirjandus

- Durkheim, É. (2019). *Professional Ethics and Civic Morals*. Routledge.
- Eesti Arstide Liit. (2000). Eesti arstieetika koodeks. <https://arstideliit.ee/web/uus-arstieetika-koodeks>
- Freedman, B. (1978). A Meta-Ethics for Professional Morality. *Ethics* 89(1), 1–19.
- Goldman, A. H. (1980). *The Moral Foundations of Professional Ethics*. Rowman and Littlefield.
- Harris, C. E. Jr., Pritchard, M. S., Rabins, R. J., Michael J. (2018). *Engineering Ethics: Concepts and Cases*. Cengage Learning.
- Eesti Kaitsevägi. (2018). Kaitseväe eetikakoodeks. <https://mil.ee/wp-content/uploads/2020/01/Kaitsevae-eetikakoodeks.pdf>
- Kelly, Terrence M. (2018). *Professional Ethics. A Trust-Based Approach*. Lexington Books.
- Audiitorkogu. (2020). Kutseliste arvestusekspertide eetikakoodeks (Eesti) (sh sõltumatuse standardid). <https://www.auditorkogu.ee/uploads/Uued%202019%20kehtima%20hakkavad%20standardid/Eetikakoodeks%20Eesti.pdf>
- LaFollette, H. (toim). (2020). *Ethics in Practice: An Anthology*. Wiley-Blackwell.
- Meyers, C. (2018). *The Professional Ethics Toolkit*. Wiley-Blackwell.
- Pevkur, A. (2011). *Professional ethics: philosophy and practice*. Tartu University Press. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/17930>
- Pritchard, M. S. (2006). *Professional Integrity, Thinking Ethically*. University Press of Kansas.
- Robison, W. L. (2021). *Practical and Professional Ethics: Key Concepts*. Bloomsbury Publishing.
- Strom-Gottfried, K. (2014). *Straight Talk about Professional Ethics*. Oxford University Press.
- Võlaõigusseadus. <https://www.riigiteataja.ee/akt/115032022015>
- Weber, M. (2010). *Poliitika kui elukutse ja kutsumus. Teadus kui elukutse ja kutsumus*. TLÜ kirjastus.